

Dr. J. H. Pugh

St. Louis, Mo.

1909

18121

322.2(496)

5-99

ՄԱՐԿ

27 SEP 2006

15 JAN 2011

5 OCT 2011

Ամիրյան Արսեն

9(56)

Ա-52

ԹԻԻՐՔԻԱՅԻ

ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

Գին ԷՅ դրուշ:
Որսատանում 8 կոպ.

300

21-88

1944

ԿՈՆՍՏԱՆՏԻՆՈՊՈԼԻՍ
1909.

Պատմութեան մէջ հազիւ թէ եղած լինի մի այնպիսի խաղաղ յեղափոխութիւն, ինչպիսին է թիւրքականը, և այնպիսի «խոհեմ» յեղափոխականներ, ինչպիսին են երիտասարդ-թուրքերը:

— Ահա թէ ինչպէս պէտք է յեղափոխութիւն անել, — բացականչում են բոլոր երկրների բոլոր չափաւոր տարրերը:

Բայց իհարկէ միայն մետափիզիկները կամ տգէտները կարող են այդ «խոհեմութիւնը» վերազրել երիտասարդ-թուրքերի բաւայական առանձնայատկութիւններին և ոչ թէ նրանց առանձնատուկ սօցիալական դրութեան:

Մենք տեսել ենք ֆրանսիական մեծ յեղափոխութիւնը, որի գլուխն էր կանգնած լուսաւորումի բուրժուազիան, և որը, սակայն, զերծ չը մնաց գիլիօտիններէից և արեան ծովերից, մենք տեսանք ռուսական յեղափոխութիւնը, դեկտեմբերականը, որի իսկ Արեւմտեան Եւրոպայում ճանաչուած հեղինակութիւնների, և դարձեալ նոյն «խելաւ» ցնցումներով:

Ինչո՞ւ ապա բացատրել, որ թէ ֆրանսիական և թէ ռուսական յեղափոխութեան ղեկավարների մէջ չը երևաց այն երևելի «խոհեմութիւնից», որով այնքան մեծ չափերով օժտուած են Ահմետ-Րիզան և նրա ընկերները:

Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը հէնց նրանով է արժանի կլասիքական կոչուելու, որ այնտեղ համեմատաբար աւելի մաքուր ձևով երևան եկաւ պայքարը երկու սկզբունքների մէջ — բուրժուական և ֆեոդալական: Եւ այդ կոիւր բուրժուազիայի և աւատականութեան մէջ տարւում էր անհաշտ կերպով շնորհիւ այն ժամանակուայ ֆրանսիայի պայմանների:

Այժմեան ռուսական իրականութիւնը աւելի բարդ է։ Այստեղ բուրժուազիայի և ֆեոդալիզմի կռիւն չի արտայայտուում այնքան մաքուր ձևով, ինչպէս Ֆրանսիայում 18-րդ դարու վերջին։ Այստեղ խոշոր բուրժուազիան այնքան էլ թշնամիօրէն չէ տրամադրուած ֆեոդալական տարրերի դէմ, բայց նրա փոխարէն հին կարգերի դէմ անհաւատ ճակատ է մղում բուրժուազիայից սօցիալապէս ցածր կանգնած դասակարգերը—պրօլետարիատը և գիւղացիութիւնը։ Ներկայ Ռուսաստանը անտեսապէս և սօցիալապէս շատ է առաջ գնացել, որի շնորհիւ և հրապարակ են եկել յեղափոխական այնպիսի ինֆնուդիզմ դրդիչ ուժեր, որոնք չըկային Ֆրանսիական յեղափոխութեան մէջ, 18-րդ դարի Ֆրանսիական պրօլետարիատը իր թուլութեան և քաղաքականապէս չըկադմակերպուած լինելու պատճառով գնում էր բուրժուազիայի յետևից, մինչդեռ Ռուսաստանի ներկայ պրօլետարիատը այնքան է զարգացած և քաղաքականապէս հասունացած, որ նա մղում է իր ուրոյն դասակարգային քաղաքականութիւնը, որը և այնքան սարսափեցնում է բուրժուազիային և մղում նրան բեկեցիայի դիրքը։ Աւելի լաւ է հաշտուել միապետութեան և առհասարակ աւատականութեան հետ և նրա հետ միասին կիսել իշխանութիւնը, քան թէ քաղաքական ազատութիւն տալ պրօլետարիատին, որից նա պիտի օգտուի տապալելու համար և բուրժուազիայի տիրապետութիւնը—այսպէս է այժմ դատում Ռուսաստանի բուրժուազիան և բուրժուազիայի այդ հակայեղափոխական դիրքն է պատճառը, որ Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը վիժեց։

Ահա թէ ինչու այն հանգամանքը, որ Ռուսաստանում յեղափոխութիւնը վիժեց, իսկ Թիւրքիայում յաջողութեամբ պսակուեց—այդ դեռ չի նշանակում, թէ Ռուսաստանը աւելի յետամնաց երկիր է, քան Թիւրքիան։ Ընդհակառակն՝ Թիւրքիայի յեղափոխութեան յաջողութեան գլխաւոր պատճառներից մէկը հէնց այդ երկրի համեմատական յետամնացութիւնն է։

Նա իսկապէս, Թիւրքիայի բուրժուազիան ոչ մի վախճունի պրօլետարիատից, որը Թիւրքիայում ներկայացնում է, գոնէ առայժմ, մի արհամարելի ոյժ։ Ինչ վերաբերում է գիւղացիութեան, նա, թէև բազմամիլիօն, բայց գրեթե նուազ է այնպիսի աննպաստ պայմանների մէջ, որ անկարող է որ և է ինքնուրոյն գեր կատարելու։

«Մանր գիւղացիները, առում է Մարքսը, ներկայացնում են մի մեծ մասսա, որի անդամները ապրում են միատեսակ պայմանների մէջ, չը մտնելով սակայն փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ։ Տնտեսութեան ձևը նրանց առանձնացնում է իրարից և ոչ թէ միացնում փոխադարձ յարաբերութիւնների միջոցով։ Այդ առանձնացմանը նըպաստում են հաղորդակցութեան վատ ճանապարհները և գիւղացիների աղքատութիւնը։ Նրանց մշակած հողի կտորները անհնար են դարձնում աշխատանքի բաժանումը, կամ զիտութիւնից օգտուելը, ապա ուրեմն անհնար են դարձնում և բազմակողմանի զարգացողութիւնը, տաղանդների և հասարակական յարաբերութիւնների զանազանակերպութիւնը։ Ամեն մի առանձին գիւղացիական ընտանիք համարեա ոչ մի կարիք չի դրում մի ուրիշի մէջ։ Այդ ընտանիքը ինքն է անմիջապէս արտադրում իր սպառման իրերի ամենամեծ մասը, ձեռք բերելով այդպիսով ապրուստի միջոցները աւելի շատ բնութեան հետ ունեցած յարաբերութիւններից, քան թէ հասարակութեան հետ ունեցած յարաբերութիւններից»։

Այդպէս էր դատում մի ժամանակ Մարքսը Ֆրանսիական գիւղացիութեան վերաբերմամբ։ Բայց այդ բնորոշումը այժմ ամենից շատ սազում է Թիւրքական գիւղացիութեանը, որովհետև այժմ շատ քիչ երկիրներ կան այնքան զուրկ կապիտալիզմի յեղափոխիչ ազդեցութիւններից, որքան Թիւրքիան։ Ժամանակակից հաղորդակցութեան միջոցներն են—երկաթուղիները, փոստը, հեռագիրը—որոնք զանազան, նոյն իսկ ամենահեռաւոր համայնքների մէջ ստեղծում են սերտ յարաբերութիւններ և նախ-

կին համայնքների կօնգլօմերատի փոխարէն ստեղծում են մի մեծ ազգային և պետական օրգանիզմ, որի ամեն մի անդամը անկարող է ապրել առանց միասին: Այդ պայմանները գեռ ևս գոյութիւն չունին Թիւրքիայում, կամ գոյութիւն ունին շատ թոյլ կերպով:

Իսկ այն նահապետական դժբաղդ սօցիալ-տնտեսական պայմանները, որոնց մէջ գտնւում է Թիւրք գիւղացին, դարձնում են նրան մի անգոծնական խեղճ արարած, զուրկ միանգամայն փոքր ի շատէ գիտակցական կռիւ մղելու ընդունակութիւնից: Ճիշտ է, հարստահարութիւնը և հալածանքը տիրող դասակարգի կողմից հասցնում են համբերատար թուրք գիւղացիութեանը երբեմն վրդովման աստիճանի, բայց այդ վրդովմունքը նա միշտ ուղղել է ամենաթոյլ դիմադրութեան ուղղութեամբ: Անկարող լինելով գիտակցել իր դժբաղդութեան իսկական պատճառները, կամ ոյժ չունենալով դիմադրել ուժեղ թշնամուն — տիրող դասակարգին, թուրք գիւղացիութիւնը իր կատաղութիւնը միշտ թափել է ստրուկ քրիստոնեայ ազգերի վրայ, որոնց վերաբերմամբ նա վայելել է տիրող ազգութեան արտօնութիւնները:

Այդպիսով թուրք գիւղացիութիւնը ոչ միայն ոչ մի յեղափոխական գեր չը կատարեց, այլ և գործիք հանդիսացաւ կուլտուրայէս աւելի բարձր ազգերին սուլթանական բռնապետութեան ձեռքին պահելու համար:

Աւելի ևս յետադիմական դեր են կատարում Թիւրքիայի թափառաշրջիկ (նօմադ) ցեղերը, յատկապէս քըրդերը, որոնք գտնւում են կուլտուրական այնպիսի պրիմիտիվ աստիճանի վրայ, որի հետ համեմատած միապետութիւնը հանդիսանում է աւելի բարձր քաղաքական ձև:

Քրդական ցեղերը, նոյնիսկ նստակեացները, որոնք գեռ վերջնականապէս չեն կորցրել թափառաշրջիկ վայրերի հակումները ու հոգեբանութիւնը, — գտնւում են իրանց ցեղապետների — շէյխերը անստիճան տիրապետութեան ներքոյ: Այդ կիսավայրերի ցեղերն են, որ անու-

գին հարուածներ են հասցնում երկրի աւելի կուլտուրական ազգաբնակութեանը, գլխաւորապէս քրիստոնեաներին, իրանց անվերջ թալաններով: Սակայն թալանելով քրիստոնեաներին, քրդական ըայան այնուամենայնիւ իր տնտեսական բարեկեցութեամբ ընդհանուր առմամբ աւելի ցածր է քրիստոնեաներից, որովհետեւ թալանների ամենամեծ մասը սովորաբար անցնում է ցեղապետների ձեռքը և վերջ ի վերջոյ քիւրդ գիւղացին և խաշնարածը վարում է ամենաթշուառ մի կենցաղ:

Քիւրդ ցեղապետների կազմակերպած այդ յարձակումները նստակեաց կուլտուրական համայնքների վրայ և նրանց յետևող թալանները ստիպում են այդ վերջիններին մտնել որոշ յարաբերութիւնների մէջ իրանց հարեան ցեղապետների հետ և որոշ պարբերական տուրքով ազատել իրանց նրանց յարձակումներից: Այդպիսով փաստօրէն ստեղծւում է քրդական մի ուժեղ ֆեօդալական դաս, որ իր իշխանութիւնը տարածում է ոչ միայն քրդերի, այլ և հայերի և ուրիշ ազգերի վրայ:

Քրդական այդ ֆեօդալական շէյխերն են, որ ներկայացնում են իրանցից ամենայնտաղէմ տարրը և ամենակատաղի ու համոզուած թշնամիները սահմանադրական կարգերի: Իսկ քրդական ըայան, աւելի քան թուրք գիւղացիութիւնը զուրկ լինելով գիտակցութիւնից և գործիք հանդիսանալով յետադիմական ոյժերի ձեռքին, կատարում է մի տխուր դեր ոչ միայն իր վերաբերմամբ, այլ և իր շրջապատող կուլտուրական ազգութիւնների վերաբերմամբ:

Եւ այն չափով, ինչ չափով թուրք գիւղացիութիւնը և քրդական ըայան չէին հասկանում իրանց դժբաղդութեան հիմնական պատճառները և կռիւ էին մղում ամենաթոյլ ընդդիմադրութեան ուղղութեամբ, ինչ չափով քրիստոնեայ ժողովուրդները զգում էին իրանց վրայ ազգային ճնշում, այն չափով այդ ժողովուրդները իրանց դժբախտութեան պատճառը համարում էին օսար «ժողո-

վրդի» քաղաքական լուծը և ոչ թէ առհասարակ տիրող քաղաքական կարգերը, և այդ պատճառով իրանց փրկութիւնը տեսնում էին սեփական ազգային պետութեան մէջ: Այդպիսով ահա Թիւրքիայում առաջ են գալիս ազգային շարժումները, որոնց նպատակն էր սեփական թագաւորութեան ստեղծումը: Բարեյաջող քաղաքական պայմանները հնարաւորութիւն են տալիս մի շարք ազգութիւններին անջատուել Թիւրքիայից և ստեղծել անկախ պետութիւններ: Նրանց օրինակին աւելի ուշ հետևեցին և հայերը, ստեղծելով հայկական ազգային շարժում: Միայն վերջին տարիները, երբ ռուսական յեղափոխութիւնը որոշ չափով յեղաշրջեց հայկական շարժման ղեկավարների մտքերը իսկ միւս կողմից թուրք ժողովրդի մէջ առաջ եկան նկատելի յեղափոխական տարրեր, շարժումը հայերի մէջ սկսեց կորցնել իր զուտ ազգային բնաւորութիւնը:

Ոչ ոք լռութեամբ չէր վերաբերում դէպի Թիւրքական յեղափոխական շարժումը մինչև 1907 թուի շարժումները արեւելեան փոքր Ասիայի քաղաքներում, Վանում, Էրզրումում, Սիբաստիայում և այլն, երբ հրապարակ իջաւ քաղաքային մանր և միջին բուրժուազիան (խոշոր բուրժուազիա Տաճկաստանում համարեա թէ չկայ, որովհետև եղած խոշոր կապիտալիստական ձեռնարկները պատկանում են երոպացիներին):

Սակայն չը նայած որ մինչև յուլիսեան անցքերը համեմատաբար ամենից աչքի ընկնող յեղափոխական ակտերը կատարեց բուրժուազիան, այնուամենայնիւ նա այն ոյժը չէր, որը իրագործեց յուլիսեան յեղաշրջումը: Բուրժուազիան Թիւրքիայում չափազանց թոյլ էր բուրժուական յեղափոխութիւնը ի կատար ածելու համար:

Թիւրքիայի յեղափոխութեան շարժիչ ոյժերը բոլորովին այն չեն, ինչ որ Ռուսաստանին և 18-րդ ֆրանսիային: Թիւրքիայի յեղափոխութեան մէջ ճակատագրական դեր կատարեցին այդ երկրի առանձնայատուկ պայ-

մանները, այն է—Թիւրքիայի քաղաքական դրութիւնը երոպական պետութիւնների շարքում:

Քանի որ կապիտալիզմը թոյլ էր եւրոպայում և դեռ գոյութիւն չունէին ներկայ կատարելագործուած պատերազմական միջոցները, մշտական զօրքը և առհասարակ կապիտալիզմի ստեղծած ներկայ ահեղի միլիտարիզմը, Թիւրքիան ոչնչով յետ չէր մնում իր պատերազմական տեխնիկայով երոպական պետութիւններից, որովհետև այդ տեխնիկան երկու կողմից էլ համեմատաբար շատ նահապետական էր: Այդպիսի պայմաններում բնական է, որ այն զօրքը կը յաղթէ, որը աւելի ռազմական յակուսներ ունէ: Թուրք ժողովուրդը, որ կազմուել էր կիսավայրենի թափառաշրջիկ ցեղերից, որոնց համար պատերազմը մի մշտական զբաղմունք է, այդպիսով ահագին առաւելութիւն ունէր երոպացիների հետ համեմատած: Եւ զարմանալի չէ, որ օսմանցիները շատ կարճ ժամանակում տիրապետեցին Եւրոպայի մի խոշոր մասը:

Սակայն մինչդեռ եւրոպական պետութիւնները անընդհատ առաջ էին գնում քաղաքակրթութեան մէջ, թուրքերը մնում էին իրանց նախկին կուլտուրական ցածրութեան վրայ: Պատերազմի ժամանակ այլևս անձնական քաջութիւնը այն նշանակութիւնը չունի, ինչ որ առաջ: Այժմ գործ են տեսնում կատարելագործուած թնդանօթները և պատերազմողների մտաւոր ընդունակութիւնները: Թուրքերը չունէին ոչ առաջինը և ոչ երկրորդը: Եւ նրանք ստիպուած եղան քայլ առ քայլ յետ գնալ Եւրոպայից դէպի Ասիա: Ամենից մեծ հարուածներ տուեց այդ կողմից Ռուսաստանը, որ Պետրոս Մեծի ժամանակից սկսել էր բարենորոգել իր կառավարչական սխտեմը երոպականի համեմատ:

Ունենալով մի զօրք, որ թէ քանակով և թէ որակով բարձր էր տաճկականից, 18-րդ դարի Ռուսաստանը մէկը միւսի յետևից խլեց Տաճկաստանի մի շարք կարևոր մասերը և պետականօրէն միացրեց իրեն:

ճառականական կապիտալն է, բայց նա նոյնպիսի քայ-
քայիչ գեր է կատարում, եթէ գոյութիւն չունի տեղա-
կան արդիւնաբերութիւն: Եւրոպական վաճառականութիւ-
նը և եւրոպայից պարտք վերցրած կապիտալը միայն այն
դէպքում կարող էին դրական, օգտաւէտ գեր կատարել,
եթէ նրանք նպաստէին տեղական արդիւնաբերութեանը:
Բայց ինչպէս տեսանք, դրսից եկած կապիտալները գոր-
ծադրում են միանգամայն անարդիւնք ձեռնարկների վրայ:

Եւ ոչ միայն այդ: Նոյն իսկ իրանք, երոպական
կապիտալի ներկայացուցիչները ամեն կերպ աշխատում
են անհնար դարձնել Թիւրքիայում տեղական արդիւնաբե-
րութեան զարգացումը: Ձգտելով ձեռքից բաց չլք թողնել
Թիւրքական շահաւէտ շուկան, նրանք իրանց կառավարու-
թիւնների միջոցով ստիպում են Թիւրքիային ազատ պա-
հել եւրոպայից եկող ապրանքները մաքսից, որ իհարկէ
համահաւասար է տեղական արդիւնաբերութեան ոչըն-
չացման:

Այդ բոլորի հետեանքը լինում է այն, որ յաւելեալ
արժէքի ամենամեծ մասը, որ արտադրում են աշխատա-
ւոր մասսաները, մտնում է ոչ թէ Թիւրքիայի տիրող
դասակարգերի զրպանը, այլ անցնում է եւրոպայի կապի-
տալիստների ձեռքը: Երկիրը ընկնում է մի ընդհանուր
աղքատութեան մէջ, որից տուժում է ամբողջ ազգաբնա-
կութիւնը, առանց դասակարգերի խտրութեան:

Խրուած միանգամայն պարտքերի մէջ, ծայրայեղ
թշուառութեան հասած Թիւրքիան դառնում է մի խաղա-
լիք իր կրեդիտորների—երոպական կապիտալիստների
ձեռքին, որոնք զգած նրան իրանց կրեդիտային ցանցերի
մէջ, ոչ միայն «ծծում են նրա վերջին հիւթերը», այլ և
փաստօրէն գերիշխանութիւն են ձեռք բերում պետական
գործերում:

Յենուած իրանց պետութիւնների զինուած ոյժի
վրայ, նրանք նորանոր մենաշնորհներ են ստանում այս
ու այն շահաւէտ ձեռնարկների համար, ինչպէս են եր-

կաթուղիները և այլն: Իսկ միւս կողմից երկրի օրէնքնե-
րը երոպացիների համար գոյութիւն չունին, նրանք բարձր
են այդ օրէնքներից և ազատ են որ և է տուրքից:

Այդպիսով անտեսապէս նուաճելով երկիրը, երոպա-
կան կապիտալիստները դառնում են Թիւրքիայի փաստա-
կան տէրերը: Կորցնելով իր տնտեսական անկախութիւնը,
Թիւրքիան օր է ցօր կորցնում է իր քաղաքական ինքնու-
րոյնութիւնը: Շատ քիչ բան էր մնացել այդ քաղաքական
անկախութիւնից, և այդ մնացորդն էլ վաղուց արդէն վե-
րացած կըլինէր, վաղուց արդէն Թիւրքիան պատառ-պա-
տառ եղած կըլինէր, եթէ գոյութիւն չունենար պետու-
թիւնների հակամարտութիւնը:

Այդ անախանձելի դրութիւնը ստիպում է Թիւրքի-
այի վարիչներին ընդառաջ գնալ Անգլիայի խորհուրդնե-
րին և ժամանակակից իրաւակարգ մտցնելու փորձեր ա-
նել: Սուլթան Աբդուլ Միջիդը գահ բարձրանալիս յայտա-
րարում է հռչակաւոր «Թանզիմաթը», որի հիման վրայ
Թիւրքիայում պէտք է մտցնուէին բեֆօրմներ: Սակայն
նախ այն հանգամանքը, որ շուտով քաղաքական միջո-
ւորը պարզւում է յօգուտ Թիւրքիայի, երկրորդ՝ բեֆօրմ-
ները չէին բոլորով երկրի սօցիալ-տնտեսական պահանջ-
ներից և վերջապէս հէնց ինքը կառավարութիւնը շատ
էլ համակիր չէր իր նորամուծութիւններին, —բեֆօրմնե-
րը մոռացւում են և հին բեժիմը մնում է իր նախկին
իրաւունքների մէջ:

Նոյն կօմեդիան կրկնւում է և 1876 թուին, երբ
Թիւրքիան ապրում էր վտանգաւոր մօմենտներ: Ռուսա-
ստանը, առիթ բռնած սլաւօնական ազդութիւնների ծայ-
րայեղ թշուառութիւնները Թիւրքիայում, կամենում էր
նոր հարուածներ հասցնել Թիւրքիային: Աբդուլ Համիդը,
որ նոր էր գահ բարձրանում, յայտարարում է Միդհա-
դեան սահմանադրութիւնը: Սակայն քաղաքական բար-
դութիւնները վերջանում են, մոռացւում է և սահմանա-
դրութիւնը, Աբդուլ Համիդը հրամայում է արձակել պար-

լամենտը, և պարլամենտականները սուս ու փուս գնում են իրենց տները:

Սակայն այդ ժամանակները տաճկական տիրող շրջաններում սահմանադրութեան անհրաժեշտութեան միտքը արդէն բաւական հասունացած էր: Այդ շրջաններից դուրս եկած մի շարք կրթուած անհատներ պարզ գիտակցում էին, որ առանց հրոպական իրաւակարգի Թիւրքիան կորած է:

Պարլամենտի արձակումը առիթ է տալիս խուլ խլրրամանը կրթուած շրջաններում:

Սուլթանական բռնապետութեան ամենաուժեղ ժամանակներն էլ սուլթանները ենթակայ են եղել պալատական դաւադրութիւնների, երբ այս ու այն արքայազնը ձգտել է գահընկէց անել իշխող սուլթանին և նրա տեղը բռնել: Ահա թէ ինչու սուլթանները միշտ կասկածոտ են եղել գէպի իրենց շրջապատողները և կատաղի գէպի կասկածի տակ ընկածները:

Արդու Համիդի օրով սուլթանի այդ անձնական թըշնամիներին աւելանում են և նրա, որպէս սուլթանական բռնապետութեան ներկայացուցչի, թշնամիները: Ահա թէ ինչու ներկայ սուլթանի կասկածները և կատաղի հալածանքը շրջապատողների վերաբերմամբ հասնում է չը տեսնուած չափերի:

Արջը օրհասականը հզօրագոյնս կռուեն:

Այդպէս միշտ կատաղի է եղել մեռնող բեթիմը ամենուրեք:

Պօլսի նախկին սուլթանական պալատները վերածւում են մի մի բանտերի, որտեղ Արդու Համիդը բանտարկում է թագաւորական տան բոլոր կասկածելի անդամներին: Աներևակայելի չափերի է հասնում լրտեսական խումբը, որը խլրտում էր բարձրաստիճան շրջաններում: Բազմաթիւ անձինք այդ շրջաններից աքսորի և մահուան են դատաւարուում:

Սուլթանական դեսպօտիզմը հասնում է իր գագաթնակէտին:

Եւ ահա այն ժամանակ, երբ ազատութեան մասին գաղափար չունեցող և հլու հպատակութեան սովոր ժողովրդական մասսաները քնած էին, իրող դասակարգը, թէև դանդաղ, բայց գալիս է այն եզրակացութեան, որ պետութիւնը դադարում է ծառայել նրա շահերին, որ երկրի պետը այդ տիրող դասակարգի ծառայից աննկատելի կերպով դարձել է նրա հրամայողը, որ սուլթանը ոչ միայն թագաւորում է, այլ և ինքնիշխան կերպով կառավարում է երկիրը, մի բան, որ ոչ մի տիրող դասակարգ չէ կարող թոյլ տալ իր գլխաւորին, որովհետեւ դրանով նա դադարում է այլևս իրող դասակարգը լինելուց:

Սուլթանի անձնական այդ բեթիմը խիստ անբաւականութիւն է առաջացնում բարձրաստիճան շրջաններում: Դէպի Արդու Համիդը տածած այդ ատելութիւնը ահագին հող է պատրաստում երիտասարդ թուրքերի վերանորոգիչ գաղափարների համար:

Եւ այդպիսով Պօլսի արքայական և արիստօկրատիական այն պալատներում, ուր սկիզբ է առել մեր ժամանակների ամենամեծ բռնապետութիւնը և հասել իր գագաթնակէտին, ահա հէնց այդտեղ ծնունդ է առնում և բեակցիան ընդդէմ բռնապետութիւնը:

Երիտասարդ թուրքերի հետ սուլթանը վարւում է շատ հասարակ կերպով: Նա նրանց թափում էր Մարմարեան ծովը:

Սակայն չը նայած այդ սոսկալի հալածանքներին, երիտասարդ թուրքերը միշտ զեկավարւում էին անարիւն տակտիկայով, որով նրանք զգոհութիւն էին հարուցանում Թիւրքիայի միւս յեղափոխական կուսակցութիւնների մէջ: Այս վերջինները, մասնաւորապէս Դաշնակցութիւնը, պահանջում էին նրանցից «կենդանի գործ», բայց որովհետեւ նրանք այդ «կենդանի գործը» ցոյց չէին տալիս, ապա երկար ժամանակ արժանանում էին արհամարանքի:

Եւ մինչեւ վերջին մօմենտը ոչ ոք, նոյն իսկ պաշտօնական Եւրոպայի փորձուած ներկայացուցիչները լուրջ նշանակութիւն չէին տալիս երիտասարդ թուրքերի գործունէութեան, շնորհիւ նրանց այդ ինքնուրոյն տակտիկայի:

Սակայն երիտասարդ թուրքերը միանգամայն արդարացի էին իրանց տակտիկայի մէջ: Նրանք շատ լաւ էին գիտակցում, որ թուրք ցեղի մէջ, որի ձեռքին է գտնուում կառավարչական մեխանիզմը, չը կայ մի դասակարգ, մի փոքր ի շատ է խոշոր սօցիալական խաւ, բացի սուլթանական կամարիլայից, որոնց շահերը պահանջէին անսահման բռնապետութեան պահպանումը: Նրանք շատ լաւ էին հասկանում, որ բաւական է տիրող դասակարգի կողմից լոկ գիտակցութիւն սեփական շահերի, որպէսզի կործանուի սուլթանի անձնական ընթերցումը:

Սակայն սեփական շահերի այդ գիտակցութիւնը չէր կարող չը բերել տիրող դասակարգին և մի ուրիշ եզրակացութեան: Այդ գիտակցութիւնը չէր կարող չը թելադրել նրան, որ սուլթանի անձնական ընթերցումի վերացմամբ միանգամայն չէր ամրապնդուում տիրող դասակարգի գոյութիւնը: Այդ դասակարգը կարող է գոյութիւն ունենալ միայն այն դէպքում, եթէ գոյութիւն կունենայ ինքը թուրքիան: Մինչդեռ թուրքիայի քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը ենթարկուած է վտանգի: Նրան փրկելու համար անհրաժեշտ էր աւելի մեծ փոփոխութիւններ կառավարչական մեխանիզմի մէջ, քան սուլթանի անձնական ընթերցումի վերացումը:

Եւ ահա տիրող դասակարգը, համոզուելով այն բանի մէջ, որ անհրաժեշտ է սուլթանի իրաւունքները սահմանափակել, գալիս է նաեւ իր համար այն անհաճոյ եզրակացութեանը, որ թուրքիայի քաղաքական անկախութիւնը անխուսափելի կործանումից ազատելու համար, այսինքն իր իսկ սեփական գոյութիւնը պահպանելու համար, անհրաժեշտ է և իրեն հրաժարուիլ իր արտօնութիւնների մի որոշ մասից:

— Եթէ մենք ազատութիւն չը տանք տաճկական կապիտալին, միևնոյն է՝ երոպական կապիտալը մեզ կուպիտի տայ, — այսպէս էր դատում թուրք տիրող դասակարգը, — բիւրօկրատիա, սպայական դաս, հոգեւորականութիւն, — յանձին երիտասարդ թուրքերի աջակողմեան թեւ, որը ներկայացնում է իրանից այդ դասակարգի ամենից գիտակից և գործօն մասը:

«Անկարելի է երեւակայել, — ասում է Հասսալը, — թէ բարբարոսութեան ո՞ր աստիճանի վրայ կը գտնուէր մարդկութիւնը դեռ մինչև հիմայ, եթէ անյիշելի ժամանակներից նախանձը և հակառակութիւնը առանձին պետութիւնների մէջ չը հանդիսանային ամենամեծ միջոցը նրանց ներքին առաջադիմութեան զարգացման համար»:

Այդ նախանձը և հակառակութիւնն է, որ ստիպում է թուրք տիրող ֆեոդալական խաւերին կատարել մի յեղափոխութիւն, որ միաժամանակ և ամենամեծ հարուածն է նրանց սօցիալական տիրապետութեան: Այդ յեղափոխութեան անունն է բուրժուական յեղափոխութիւն, որ բաղդի մի սպանիչ իրոնիայով կատարում է այն իսկ դասակարգը, որ բոլոր քաղաքակիրթ երկիրներում եղել է բուրժուազիայի կատարի թշնամին, ապա ուրեմն բուրժուական յեղափոխութիւնների ամենամեծ պատնէշը: Ժամանակի ընթացքում այդ նոյն յետադիմական դերը պէտք է կատարեն և թուրքիայի ֆեոդալական խաւերը այն չափով, որ չափով սահմանադրական-բուրժուական կարգերը կամբանան և թուրքիան կազատագրուէ երոպական պետութիւնների գերիշխանութիւնից:

Սահմանադրութեան հրատարակման հէնց պահին օրերից արդէն սկսեցին ուժեղ կերպով արտայայտուել երիտասարդ թուրքերի այդ յետադիմական տենդենցները: Նրանք ամեն կերպ ձգտում են նոր իրաւակարգը յարմարեցնել իրանց դասակարգի տիրապետութեանը, բայց այդ կը յաջողուի նրանց միայն մինչև այն ժամանակ, քանի որ նոր իրաւակարգի օրինաւոր տէրը դեռ ևս անչափա-

85-67991
1917
1918

հաս զբութեան մէջ, է քանի որ բուրժուազիան զեռ կազմակերպման շրջանի մէջ է գտնուում:

Երիտասարդ թուրքերի ստեղծած իրաւակարգը առաջ կը բերի տեղական խոշոր ինդուստրիա, տնտեսական գերշխանութիւնը կանցնի բուրժուազիայի ձեռքը, և Փետրական տարրերը մի գեղեցիկ օր իրանց կը զգան ընկած յետին շարքը:

Բուրժուազիայի յետեից հրապարակ կիջնէ պրօլետարիատը, և կը սկսուի պայքարը սօցիալական կեանքի աւելի բարձր ձևի համար, քան բուրժուականը:

Այդպէս կը լինի, եթէ միայն «նախանձը և հակառակութիւնը» ևրդական պետութիւնների կողմից չը գան քանդելու երիտասարդ թուրքերի ստեղծածը:

Բայց և միջազգային բարդութիւնների դէպքում հազիւ թէ թիւրքիան վերագառնայ իր նախկին զբութեան: Աւելի հաւանական է, որ նա կենթարկուի բաժանումների պետութիւնների կողմից: Այսպէս թէ այնպէս թիւրքիայի բռնապետութիւնը հազիւ թէ կարողանայ, թէկուզ կարճ ժամանակով, վերականգնել իր նախկին զօրութեամբ:

Սկսած այն օրից, երբ օսմանեան բռնապետութիւնը թուրք ժողովրդի հետ միասին միևնոյն լծի տակ լծեց նաև հայերին, այս վերջինների մէջ առաջ եկան անշատողական ձգտումներ: Դուրս գալ այդ լծի տակից և վերականգնել հայկական անկախութիւնը ձգտում էին ոչ միայն հայկական բարձր խաւերը, որոնք զրկուել էին իրանց նախկին արտօնութիւններից, այլ և հայ աշխատաւոր ժողովուրդը, որը գերադասում էր «հայրենի» լուծը «օտար» լծից: Դա առաջանում էր իհարկէ ոչ թէ պատռնական հայրենասիրութիւնից, այլ այդ աշխատաւորութեան ամենաիրական շահերից: Մի ժողովուրդ, որ վարել էր երկարատև նստակեաց կուտուրական կեանք, ստիպուած էր առաջ ընթանալ իր հարեան թափառական, կիսաթափառական կամ նստակեաց, բայց կուտուրական աւանդութիւններից զուրկ քիւրդ և թուրք ժողովուրդների հետ միասին: Բարձրացնել այդ հարեաններին մինչև իրանց կուտուրական աստիճանը հայերը հնարաւորութիւն չունէին: Մնում էր կամ յետ գնալ կուտուրապէս, կամ հրաժարուել նրանց հարեանութիւնից: Եւ մի քանի դար շարունակ՝ սկսած հայկական թագաւորութեան կործանումից՝ հայկական առաջաւոր միտքը միայն մի նպատակ ունէր դրած—ստեղծել հայկական անկախութիւն:

Այդ նպատակին հասնելու համար հայերը չը ստեղծեցին մի նոր քաղաքական կազմակերպութիւն, որովհետև դա դժուար էր տիրող սոսկալի պայմանների շնորհիւ: Բայց նրանք իրանց նպատակին յարմարեցրին արդէն գոյութիւն ունեցող մի կազմակերպութիւն, որը ուժեղ արմատներ ունէր ժողովրդական կեանքում: Դա եկեղեցին էր, որը կրօնական արտաքին տակ առաջ էր տանում մի քաղաքականութիւն, որը ամենից քիչ կրօնական բնաւորութիւն էր կրում: Ազգային-կրօնական ձևի տակ առաջ

էր մղւում մի պայքար տնտեսապէս, սօցիալապէս և առհասարակ կուլտուրապէս տարբեր աստիճանների վրայ գտնւող երկու ազգերի մէջ: Ահա թէ ինչու հայկական եկեղեցին ժամանակի ընթացքում կորցրեց որոշ չափով իր զուտ եկեղեցական բնաւորութիւնը և դարձաւ ժողովրդական մի հաստատութիւն և միաժամանակ ահա թէ ինչով է բացատրւում, որ հայերը, համեմատաբար շատ էլ աստուածապաշտ ժողովուրդ չը լինելով, այնքան ֆանատիկոսաբար կապուած են եկեղեցու հետ:

Հայկական անկախութեան գաղափարը առաջին անգամ սկսում է կորցնել իր սուր նշանակութիւնը Ռուսաստանի հրապարակ գալովը հայկական սահմաններում:

Իհարկէ ոչ թէ ընդհանուր կրօնը, քրիստոնէութիւնը, այլ հայկական և ռուսական կուլտուրաների համեմատաբար ընդհանուր մակերևոյթն էր պատճառը, որ Ռուսաստանը մագնիսի պէս քաշեց դէպի իրան հայերին:

Ռուսական սահմաններում առաջ եկաւ մի խոշոր հայկական վաճառականական դաս իր ինտելլիգենցիայով հանդերձ: 70-ական թուականները վերջերքը, երբ Ռուսաստանի և Թիւրքիայի ծայրայեղութեան հասած հակամարտութիւնը մի շատ բարեպատեհ առիթ էր ստեղծել «արևելեան քրիստոնեաների» ազատագրման համար, Թիֆլիսի հայ բուրժուական հասարակութիւնը պատգամաւորութիւն է ուղարկում կովկասեան փոխարքայի մօտ և միաժամանակ ուղերձ է ներկայացնում Ալեքսանդր II-ին, խնդրելով ռուս կառավարութեան վերցնել իր վրայ հայերի ազատագրման գործը: Հայ հասարակութիւնը իր այդ ուղերձի մէջ պնդում էր, թէ ինքը առաջնորդւում է միայն մարդասիրական զգացումներէ: Բայց դա սխալ է: Իհարկէ, մարդասիրական մօմենտը չէր կարող գեր չը կատարել ի տես այն տանջանքների, որ կրում էին տաճկահայերը: Սակայն հայ հասարակութեան ոգևորութեան մէջ մեծ դեր էր կատարում բօմանտիքական նացիօնալիզմը: Երկար դարերի ընթացքում հայերը, ձգտելով թօ-

թափել յետամնաց քաղաքական լուծը, փրկութիւնը որոնում էին հայկական անկախ թագաւորութեան մէջ և իրանց իդեալը որոնում էին «Բագրատունեաց, Ռուբինեանց հարստութիւնները» մէջ, այսինքն անցեալի վերականգնման մէջ: Երկարատե ստրկութեան ժամանակաշրջանում անցեալի այդ գաղափարականացումը անպայման բղխում էր ժողովրդի իրական շահերից, որովհետև մի «Բագրատունեաց հարստութիւն» նրա զարգացման համար աւելի ազատ պայմաններ պէտք է ստեղծէր, քան սուլթանական բռնապետութիւնը: Հայկական նացիօնալիզմը, այդպիսով ներկայացնում էր իրանից մի առողջ և առաջադիմական երևոյթ, քանի որ այդ նացիօնալիզմի ձեռքով արտայայտւում էր մի զուտ ազատագրական շարժում, ընդգէմ կաշկանդող սուլթանական կարգերի: Սակայն եթէ հայկական թագաւորութեան վերականգնացումը յառաջադիմական մի երևոյթ էր համեմատած սուլթանական բռնապետութեան հետ, այդ չէ նշանակում, թէ նա այդպէս է և առհասարակ ամեն տեսակ պայմաններում: Ահա այդ հանգամանքն է, որ ժամանակի ընթացքում մոռացութեան է տրւում, և այն, ինչ մի ժամանակ ծառայում էր լոկ մի միջոց նպատակին հասնելու համար, այժմ դառնում է ինքնանիւրի մի նպատակ: Մարդիկ սկսում են մտածել, որ ազգային ինքնորոշութիւնը, և առհասարակ ազգայինը մի գերագոյն բարիք է՝ անկախ ժամանակի ու տարածութեան պայմաններից:

Ահա թէ ինչու հայկական անկախութեան տենչերը, քաղցր երազները բոլորովին չը թողեցին հայ ժողովրդի այն մասին, որը ազատուելով տաճկական լուծից, մտել էր ռուսական տիրապետութեան տակ: Եւ կովկասեան հասարակական շարժման մէջ 70 թուականների վերջին անպայման մեծ դեր էին կատարում անցեալի աւանդութիւնները, բօմանտիքական նացիօնալիզմը, որը կտրուած լինելով կեանքի իրական պահանջներից, խանգարում էր առաջադիմական մտքի ազատ զարգացմանը և, ստեղծե-

լով անհիմն իլլիզիաներ, հասարակական շարժմանը տալիս էր սխալ ուղղութիւն:

Սակայն բացի մարդասիրութիւնից և բոմանտիզմից մեծ դեր էին կատարում կովկասեան բուժուական հասարակութեան շարժման մէջ նաև պրօզայի մօտիվները, այն է՝ զուտ վաճառականական հաշիւներ, սեփական շահը, որ, հաւանական է, լաւ չէին գիտակցում իրանք՝ ուղերձի հեղինակները:

Եւ ոչ միայն հայ վաճառականն էր նայում ազատագրուած Տաճկաստանի վրայ, որպէս ռուկայի վրայ, այլ նոյն իսկ այսպէս կոչուած ինտելիգենցիան, որի գաղափարականութիւնը ըստ երևոյթին բարձր է ամեն մի կասկածից:

Կովկասահայ ինտելիգենցիայի Տաճկահայաստանի ազատագրման գաղափարով տարուելը, բուն կերպարանք է ընդունում մանաւանդ 80-ական թուականների կիսից, երբ առաջին անգամ ռուս կառավարութիւնը փոխում է իր աւանդական վերաբերմունքը դէպի հայերը, սկիզբ դնելով հայահալած քաղաքականութեան: 1885 թուին կառավարչական հրամանով փակուեցին հայոց դպրոցները, և թէև նրանք հետեւեալ տարին նորից բացուեցին, բայց արդէն ուշ էր, — հայկական մտաւորական շրջաններում դէպի Ռուսաստանը տածած աւանդական վերաբերմունքը արմատապէս փոխուած էր: Հաւատը դէպի Ռուսաստանը, որպէս հայ ժողովրդի պաշտպանը, կորչում է յատկապէս ինտելիգենցիայի մէջ ոչ միայն այն պատճառով, որ նա ժողովրդի ամենից գիտակից մասն է, այլ և այն պատճառով, որ հայահալած քաղաքականութեան հարուածները առաջին անգամ հասան հայկական կուլտուրական հաստատութիւններին, որի շնորհիւ անմիջական տուժողը եղաւ ինտելիգենցիան: Եւ նոյն իսկ անկախ ազգային հալածանքից, հայ ինտելիգենցիան, ինչպէս և ռուսական ինտելիգենցիան, չէր կարող չը նկատել, որ ռուսական բիրտօկրատական կարգերը մի մեծ խոչընդոտ են երկրի կուլ-

տուրական կեանքի զարգացման, մինչդեռ այս վերջինով է պայմանաւորուած ինտելիգենցիայի բարեկեցութիւնը: Եւ ահա հայ ռուսցիչը, որ ասպարէզ չունի իր աշխատանքը գործադրելու և թէ ֆիզիքապէս, թէ հոգեպէս արժանավայել կեանք վարելու, և հայ գրականագէտը, որի գրուածները ժողովրդի անգրագիտութեան պատճառով գնողներ չեն գտնում, իսկ ինքը կիսաքաղցած կեանք է վարում, և հայ դերասանը, և հայ նկարիչը — ամենքն էլ տրամադրուած են թշնամաբար դէպի ռուս կառավարութիւնը: Սակայն այդ թշնամութիւնը չի ծնում կռիւ ընդդէմ կառավարութեան, այլ ստանում է մի այլ ուղղութիւն: Ռուսաստանը մի աշխարհաստան պետութիւն, իսկ հայերը մի չնչին ժողովուրդ — այսպէս էր դատում հայ մանր բուրժուական ինտելիգենցիան: Իսկ միւս կողմից «Նարոդնայա Վօլիայի» հերոսական անյաջողութիւնները և ռուս հսկայ զիւղացիութեան անվրդով խաւարը (թէ կապիտալիզմը և թէ պրօլետարիատը այն ժամանակ չափազանց թոյլ էին) հայ ինտելիգենցիային միայն մի եզրակացութեան էին բերում — որ ռուս ժողովուրդը անընդունակ է առհասարակ յեղափոխութիւն առաջ բերելու և եթէ նոյն իսկ շատ հեռու ապագայում տեղի ունենայ այդ յեղափոխութիւնը, այնուամենայնիւ ազգային հալածանքը չը պիտի վերանայ հայերից: Այդպիսով մետաֆիզիքական նացիօնալիզմը, այն նացիօնալիզմը, որ ազգային գաղափարը համարում է մի ինքնանպատակ, կուրացրել էր հայկական հասարակական միտքը, և հայ մտաւորականները համար երկար ժամանակ աննկատելի մնաց այն հասարակական յեղաշրջումը, որ կատարուած էր Ռուսաստանում օր է ցօր կապիտալիզմի դանդաղ, բայց յարճուն զարգացման ազդեցութեան տակ: Հայկական նացիօնալիստական միտքը, տարուած ազգային բթացնող գաղափարով, մարդկութիւնը բաժանում էր ազգերի և ռասաների, այս ինչ ազգին կամ ռասային վերագրելով դրական, իսկ միւսին բացասական յատկութիւններ: Ըստ այդ

նացիօնալիստական թէօրիայի սօցիալական կեանքը երկրորդական դեր է կատարում, մինչդեռ իրօք սօցիալափոփոխական կեանքն է, որ այս կամ այն ժողովրդին տալիս է այս կամ այն ազգային գոնաւորումը, և սօցիալափոփոխական կեանքի փոփոխութեամբ է, որ փոփոխւում են և այն «ազգային առանձնայատկութիւնները», որոնք ըստ նացիօնալիստական թէօրիայի այս կամ այն ազգի ու ռասայի մշտնջենական սեփականութիւնն են ներկայացնում:

Եւ հայկական նացիօնալիստական միտքը որոշեց — ոչ ուստի ժողովուրդը և ոչ էլ տաճիկ ժողովուրդը ընդունակ չեն առաջադիմելու և յեղափոխուելու: Եւ որովհետեւ անհնար է Ռուսաստանի տիրապետութիւնից ազատագրել Ռուսահայաստանը, միակ փրկութիւնը մնում է Տաճկահայաստանի մէջ, որի անշատումը «Հիւանդ մարդու» տիրապետութիւնից և անկախութեան հաստատումը անհամեմատ աւելի դիւրին էր:

Եւ ահա ստեղծւում է հռչակաւոր նշանաբանը — Ռուսաստանում մենք ապագայ չունենք, մեր փրկութիւնը Տաճկահայաստանի մէջ է: Այդ գաղափարին յարում են ժամանակի ընթացքում մանր խանութպաններ, արհեստաւորներ, որոնց կապիտալիզմի յարաճուն զարգացումը տնտեսական տագնապի մէջ էր գցել:

Սակայն կապիտալիզմի հէնց այդ զարգացումն է, որ մի կողմից ուժեղացնելով նացիօնալիստական շարժումը մանր բուրժուական էլեմենտներով, միւս կողմից խլեց նացիօնալիզմի գրկից բուրժուազիայի մի խոշոր մասը, այն է՝ արդիւնաբերական խոշոր բուրժուազիային և այդ բուրժուազիային ծառայող այսպէս կոչուած լիբերալ ինտելիգենցիային — բժիշկներ, փաստաբաններ, ինժեներներ և այլն:

Մասնաւորապէս նախային արդիւնաբերութիւնը ստեղծում էր համառուսական և համաշխարհային յարաբերութիւններ, որոնք և զարկ էին տալիս միջազգայնու-

թեան գաղափարին հայկական խոշոր բուրժուական շրջաններում և այդ բուրժուազիայի ծոցում փափուկ տեղաւորուած բուրժուա ինտելիգենցիայի մէջ:

90-ական թուականներին երկրորդ կիսիցն էր, երբ մի կողմից հայկական կապիտալի աչքի ընկնող յաջողութիւնները կովկասում, իսկ միւս կողմից տաճկահայ շարժման սոսկալի անաջողութիւնները Տաճկահայաստանում և յոյսերի միանգամայն ի դերն ելնելը հայ բուրժուազիայի և մասնաւորապէս լիբերալ ինտելիգենցիայի մէջ առաջ են բերում կօսմօպօլիտական ուղղութիւնը ընդգէմ մանրբուրժուական դեմօկրատական ինտելիգենցիայի (հայ դպրոցների ուսուցիչներ, զբաղանագէտներ և այլն) նացիօնալիստական ուղղութեանը:

«Այստեղ մենք մեզ լաւ ենք գգում, այստեղ էլ մենք կարող ենք լաւ ապրել» — կարծես ասելիս լինէր հայ բուրժուազիան և նրա հետ միասին լիբերալ ինտելիգենցիան:

«Պա դաւաճանութիւն է» — պատասխանում էր դեմօկրատական ինտելիգենցիան ամբողջ դեմօկրատիայի բերանից, որի մէջ խօսում էր դասակարգային բնագոյր, բայց որը զուրկ էր դասակարգային գիտակցութիւնից և հասարակական օրէնքների ճիշտ ըմբռնողութիւնից:

Ահա թէ ինչու, երբ հէնց այդ իսկ ժամանակները կովկասում հրապարակ եկան սօցիալիզմի առաջին հայ նախակարապետները, նրանք ևս դասուեցին նոյն այդ «դաւաճանների» շարքը: Թէ բուրժուազիան, և թէ պրօլետարիատը ծնունդ են միւսնոյն կապիտալիստական կարգերի և որքան խնդիրը վերաբերում է կապիտալիզմի թշնամիներին, նրանք համերաշխ են: Բացի դրանից այդ ժամանակ սօցիալիզմը անց էր կացնում իր գեռ ևս տեսական շրջանը, և սօցիալիստական քննադատական գրականութիւնը նոյնքան յաջողութեամբ գէնք էր ծառայում ընդդէմ հայկական նացիօնալիզմի սօցիալիստների ձեռքին, որքան և լիբերալ ինտելիգենցիայի ձեռքին: Եւ որովհետեւ առաջին հայ սօցիալիստները իրանց գործունէութիւնը սկսեցին

կօմսօւլօրիտիզմի քարոզով, ապա շատ դժուար էր որոշել, թէ որտեղ է վերջանում բուրժուական լիբերալիզմը և որտեղ է սկսում սօցիալիզմը: Ահա թէ ինչու 90-ական թուականներին վերջերքին և 1900—1902 թուականներին հայ ինտելլիգենցիան երկու բանակի էր բաժանուած՝ դեմօկրատական-նացիօնալիստական և լիբերալ-սօցիալիստական: Միայն այն ժամանակ, երբ սօցիալիզմը մտաւ իր գործնական ուղին, իդեօլոգիաների փոխարէն հրապարակ իջաւ ինքը բանւորութիւնը իր շօշափելի պահանջներով, — այդ ժամանակ արդէն լիբերալ ինտելլիգենցիան զգաց, որ լիբերալիզմի և սօցիալիզմի մէջ գոյութիւն ունին ամբողջ խորխորատներ, և ընդհակառակն՝ լիբերալիզմը դեմօկրատական նացիօնալիզմի հետ ոչ միայն շատ ընդհանուր կողմեր ունի, այլ և այդ դեմօկրատական նացիօնալիզմը այժմ ինքը կարող է զէնք ծառայել բուրժուազիայի ձեռքին ընդդէմ սօցիալիզմի:

Եւ ահա այն իսկ բուրժուազիան, որը ինքը բոլորովին Աստծուն չի հաւատում, բայց գտնում է, որ ժողովուրդի համար կրօնը անհրաժեշտ է, այդ բուրժուազիան մեզ մօտ սկի էլ նացիօնալիստական չը լինելով, այնուամենայնիւ ժողովրդին, մասսաներին նացիօնալիզմի քարոզներն է տալիս:

Աթերիստ և հաւազգայնական հայ բուրժուազիան ուժեղ կերպով սկսում է պատուաւորել հայ բանւորութեանը և գիւղացիութեանը կրօնական և նացիօնալիստական զգացմունքները: Որքան առաջ էր գնում սօցիալիստական շարժումը, այնքան աւելի և աւելի հայ բուրժուազիան սկսում է զբաղուել կրօնական և ազգային գործերով:

Ռուսական յեղափոխութիւնը եկաւ հասցնելու ջախջախիչ հարուածներ հայկական դեմօկրատական նացիօնալիզմին և կարճ ժամանակի ընթացքում անձանաչելի դարձնելու հայկական իրականութիւնը: Հայկական դեմօկրատիան, որ մինչ այդ, շնորհիւ սահմանափակ տնտեսական յարաբերութիւնների, ապրում էր նեղ ազգային

կեանքով, այժմ քաղաքականապէս կապուեց ռուսական դեմօկրատիայի հետ, որը իր անուրի ազատագրական շարժումով այլևս հերքում էր մետաֆիզիկ նացիօնալիստներին այն կարծիքը, թէ ռուս ժողովուրդը անընդունակ է առաջ գնալու:

Դերերը փոխւում են: Հայ դեմօկրատիան, որ մի քիչ առաջ՝ յանձին դեմօկրատական ինտելլիգենցիայի, տարուած կատաղի նացիօնալիզմով դաւաճանութեան կնիքն էր դնում կօմսօւլօրիտիզմով տարուած բուրժուազիայի ճակատին, այժմ ինքը նացիօնալիստական բւրջապահադայի է ենթարկւում այդ նոյն բուրժուազիայի կողմից:

Հայ բուրժուազիան, որ հայկական կոտորածները և ազատ Հայաստանի վերաբերմամբ յոյսերի ի դերեւ ելնելուց յետոյ միայն ծաղրում էր դեմօկրատական ինտելլիգենցիայի ոգևորութիւնը Տաճկահայաստանով, անուհետեւ արդէն ինքն էր սնդուում, թէ «մեր փրկութիւնը Տաճկահայաստանումն է»: Իհարկէ դա բուրժուազիայի կողմից նոյնպիսի մի խաբեբայութիւն է, ինչպէս և այն, թէ կրօնը և ազգայնութիւնը անհրաժեշտ են ժողովրդի համար: Այդ բոլոր միջոցներով բուրժուազիան մի նպատակի է միայն ձգտում — բթացնելու աշխատաւորութեան դասակարգային գիտակցութիւնը և հեռացնել աշխատաւոր մասսաների ուշադրութիւնը սօցիալիստական շարժումից:

Ռուսական յեղափոխութեան ազդեցութեան տակ հայկական դեմօկրատիայի հետ միասին ահադին յեղարշման ենթարկուեց և նրա կուսակցութիւնը — Դաշնակցութիւնը: Րօմանտիկական նացիօնալիզմը խոշոր չափով ջախջախուեց, և դաշնակցական ինտելլիգենցիան իլլիւզիաների աշխարհից ահադին քայլերով սկսեց իջնել դէպի իրական կեանքը: Ռուսական յեղափոխութիւնը ծանօթացրեց նրան սօցիալական կեանքի օրէնքների հետ և, փոխել տարով նրա կարծիքը ռուս ժողովրդի վերաբերմամբ, փոխեց նրա կարծիքը նաև տաճիկների վերաբերմամբ: Նրանք, որոնք ըստ աւանդական մտածողութեան տաճիկ ժողո-

վուրդի մէջ տեսնում էին միայն մի անշարժ, առաջադիմութեան անընդունակ մի ազգ, այժմ գալիս էին այն եզրակացութեան, որ այժմեան տաճիկը այլևս այն կիսավայրենին չէ, ինչ որ 600 տարի առաջ, և որ հայ ու տաճիկ ժողովուրդները սօցիալ-տնտեսական պայմանները համարեա միանգամայն հաւասարուած են: Մնում է ուրեմն ունի թուրքական նացիօնալիզմի դէմ և ազատագրական գաղափարները արծարծել թուրք մասսայի մէջ:

Այդպիսով զուտ ազգային ազատագրական շարժումը, որով երկար դարերի ընթացքում ոգևորուել էր ամբողջ հայ ժողովուրդը և որը այժմ այլևս չը համապատասխանելով ստեղծուած նորադոյն պայմաններին, անազին չափով յետադիմական գոյն էր ստանում, — այդ աւանդական ազգայնականութիւնը կորցնում է իր գոյութեան իրաւունքը հայկական դեմօկրատիայի մէջ, ի մեծ ցաւ բոլոր այն յետադիմական տարրերի, որոնք սիրում են պղտոր ջրում ձուկ որսալ:

Եւ անա մենք տեսնում ենք, որ մինչդեռ մի քանի տարի առաջ դաշնակցական գործիչները դաշն էին կապում քիւրդ ֆեոդալների հետ, դեմօկրատական կարգերի այդ կատաղի թշնամիները հետ, և առհասարակ տարւում էին ամեն տեսակ աւանտիւրիստական ձեռնարկներով՝ վեց վիլայէթների ինքնուրոյնութիւնը իրականացնելու համար, ընդհակառակն այժմ նրանք արդէն մտնում են թուրք և քիւրդ գիւղացիութեան մէջ և միանում նրանց հետ յանուն հողի և ազատութեան, յանուն առողջ դեմօկրատական սկզբունքների:

Այդ ուղղութիւնը մտաւ Տաճկաստան բացառապէս կովկասահայ գործիչների ջանքերով, որովհետև տաճկահայ գործիչները մինչև յուլիսի 11-ը թշնամաբար էին տրամադրուած դէպի տաճիկները, որոնց յեղափոխական ընդունակութիւններին նրանք ոչ մի կերպ չէին կամենում հաւատալ:

Նոյն կովկասահայ գործիչների ջանքերով գումարուեց

և Տաճկաստանի ընդդիմադիր և յեղափոխական կուսակցութիւնների համագումարը Փարիզում, որը համապետական մի յեղափոխութիւն առաջացնելու վճիռը կայացրեց: *)

Յուլիսի 11-ի յեղաշրջումից յետոյ Դաշնակցութիւնը համարեա միակ կուսակցութիւնն էր, որ փոքր ի շատ է լրջութեամբ մօտեցաւ սօցիալական հարցերին, որոնք կարծես գոյութիւն չունեն ոչ երիտասարդ թուրքերի, ոչ յոյների և ոչ առհասարակ միւս ազգերի համար: Տաճկական յեղափոխութիւնը առաջ եկաւ այդ երկրի իւրատեսակ բացառիկ քաղաքական պայմաններից և ոչ թէ դասակարգային շահերի ընդհարումից, և այդ է պատճառը, որ սօցիալական հարցին Տաճկաստանում գոյութիւն ունեցող կուսակցութիւնների ծրագրներում, բացի Դաշնակցութեան ծրագրից, այնքան չնչին, համարեա ոչ մի տեղ չէ տրուած: Եւ եթէ տաճկահայ դեմօկրատիայի կուսակցութիւնը — Դաշնակցութիւնը շատ բարձր է կանգնած տաճկական, յունական, բօլշարական և այլ կուսակցութիւններից, ապա դորանով նա պարտական է միայն և միայն ռուսական մեծ յեղափոխութեան կրթիչ ազդեցութեանը: Այդ յեղափոխութիւնն էր, որ առաջ բերեց Դաշնակցութեան մէջ այսպէս կոչուած երիտասարդ դաշնակցականների հոսանքը, որը շարունակում է գոյութիւն ունենալ կուսակցութեան մէջ երիտասարդ դաշնակցականների մի մասի, այսպէս կոչուած անջատականների հեռանալուց յետոյ

*) Այն հանգամանքը, որ այդ կօնգրեսին մասնակցեցին և երիտասարդ թուրքերը, այդ ծայրայեղ շովինիստները և աշխատաւորութեան թշնամիները, բոլորովին չի բացատում կօնգրեսի յեղափոխական նշանակութիւնը: Երիտասարդ թուրքերը որոշ պատմական մօմենտում կատարում են յեղափոխական գեր, և որ չափով նրանք կողմնակից են յեղափոխութեան, այն չափով ամեն մի յեղափոխական կարող է նրանց հետ ժամանակաւորապէս դաշն կապել:

էլ, և որը այժմ անագին դարկ է ստանում տաճկական յաղթական յեղափոխութիւնից: *)

Տաճկահայերը, որոնց միջոցով կովկասահայ նացիօնալիստական տարրերը կամենում էին իրագործել հայկական ինքնուրոյնութեան ծրագիրը, իրանց հերթին աշխատում էին վառ պահել կովկասահայերի մէջ ազգայնական կրակը՝ այդ վերջինների օգնութիւնը ապահոված լինելու համար: Այդ տեսակէտից տաճկահայերը կատարեցին չափազանց մեծ բացասական դեր Կովկասի վերաբերմամբ: Յուլիսի 11-ի յեղաշրջումը ոչ միայն ազատում է տաճկահայերին կովկասցիների օգնութեան կարիքը զգալուց, այլ և յեղաշրջում է նրանց մտքերը այնպէս, ինչպէս ուսական յեղափոխութիւնը յեղաշրջեց կովկասահայ դեմօկրատիայի մտքերը: Տաճկահայերը ոչ միայն դադարում են խոչնդոտ հանդիսանալ կովկասեան առաջադիմական մտքի զարգացման, այլ և իրանք էլ սկսում են առաջադիմական գործօն հանդիսանալ:

Թիւրքիայի սահմանադրական կարգերի հաստատումով վերանում է ոչ միայն կովկասահայերի օգնութեան կարիքը, այլ և տեղական տարրեր սօցիալական խաւերի համերաշխ գործակցութեան կարիքը: Բռնապետութիւնը, որը անխտիր չարիք էր բոլոր դասակարգերի համար, ստիպում էր այդ վերջիններին փոխադարձ զիջումների միջոցով իրար ձեռք մեկնել: Ընդհանուր թշնամու—բռնապետութեան վերացումով վերանում է և դասակարգային համերաշխութեան դրդիչ պատճառը և ստեղծւում են պայմաններ դասակարգային պայքարի համար:

Դաշնակցութիւնը, որը Տաճկաստանում իր շուրջն է խմբել բռնապետութիւնից բոլոր դժգոհ տարրերին, տարբեր հասարակական հոսանքների ընդհարման ասպարէզ պիտի դառնայ ճակատագրականօրէն, հէնց որ բռնապե-

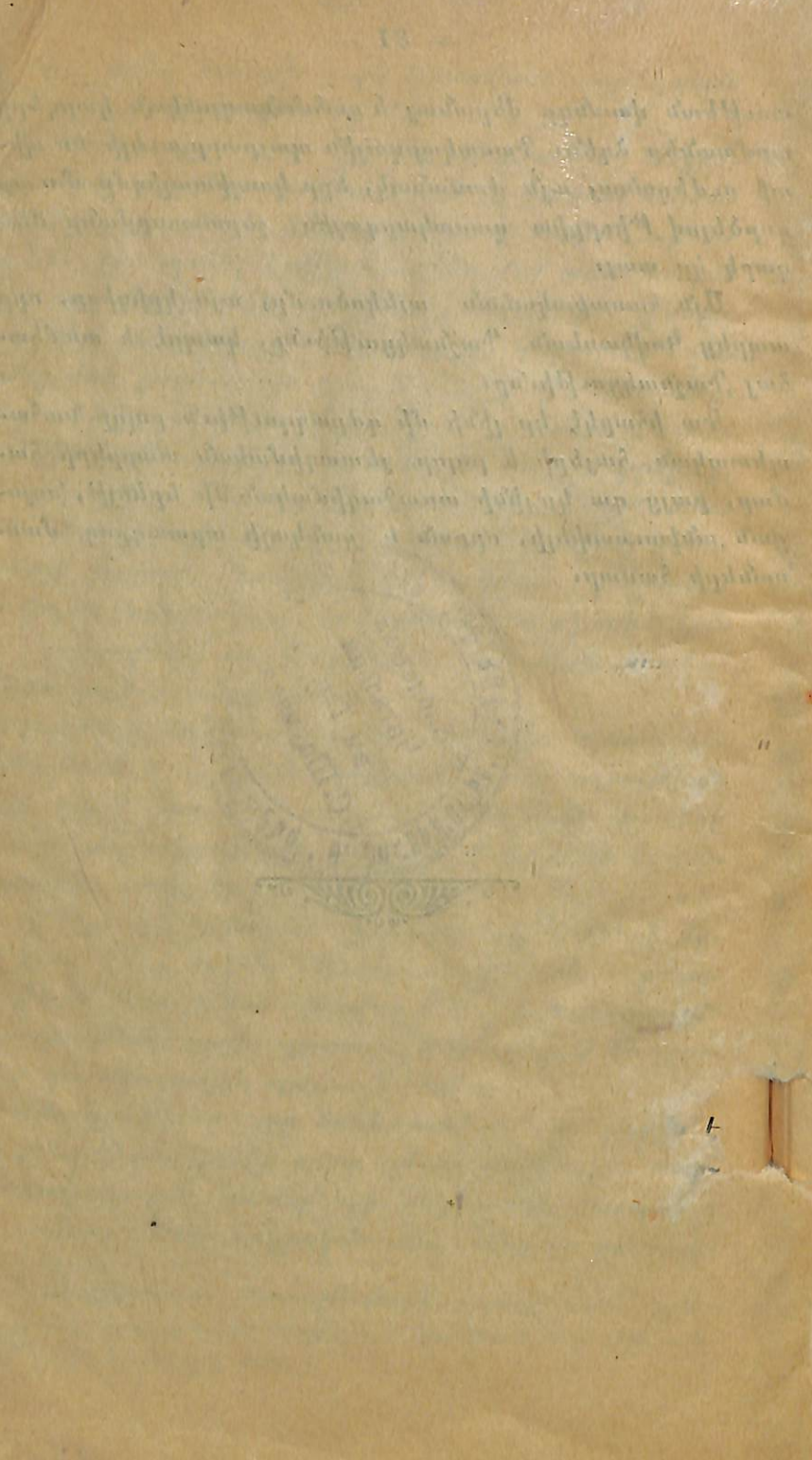
*) Կաթողիկոսական ընտրութիւնների բոյկոտի յայտարարելը և այդ բոյկոտի իրագործումը Կովկասում այդ հոսանքի վերջին ամենախոշոր յաղթանակներից մէկն է:

տութեան վտանգը վերանայ և սահմանադրական կարգերը արմատներ ձգեն: Դասակարգային պայքարը աւելի ևս պիտի ուժեղանայ այն ժամանակ, երբ կապիտալիզմը մոտաւ գործելով Թիւրքիա դասակարգային շերտաւորմանը մեծ զարկ կը տայ:

Այն հասարակական ալեկոծումը, այն կրիզիսը, որը ապրեց Կովկասեան Դաշնակցութիւնը, կապրէ և տաճկահայ Դաշնակցութիւնը:

Դա իհարկէ կը լինի մի դժբաղդութիւն բոլոր նահապետական հայերի և բոլոր յետադիմական տարրերի համար, բայց դա կը լինի առաջադիմական մի երեւոյթ, նոյնքան անխուսափելի, որքան և ցանկալի արտադրող մասնաների համար:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0196222

